

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК «ГЛУХІВ»

ЦЕНТР ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА
Національної академії наук України і
Українського товариства охорони пам'яток історії та культури

ГЛУХІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені Олександра Довженка

СІВЕРЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Наукове видання

Випуск 13

Видається з 2008 року

Глухів – Київ
Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОПІК
2020

УДК 94(477.5)+908(477.5)
ББК 63.3(4 Укр)
С42

ISSN 2218-4805

Рекомендовано до друку:

Вченою радою Національного заповідника «Глухів»
(протокол № 2 від 05.03.2020 р.)

Вченою радою Глухівського національного педуніверситету ім. О. Довженка
(протокол № 7 від 26.02 2020 р.)

Редакційна колегія:

І.В. Мошик (голова), О.М. Титова (заступник голови), В.І. Абакумова,
Л.М. Бесов, С.І. Білокінь, Л.О. Гріффен, С.Ю. Зозуля, Г.Д. Казьмирчук, Ю.О. Коваленко,
О.І. Курок, М.П. Недюха, Ю.О. Нікітін, С.І. Посохов, К.М. Тищенко, М.А. Якименко
С.П. Жукова (відповідальний секретар)

Адреса редакції:

41400, м. Глухів Сумської обл., вул. Шевченка, 30, тел./факс +380-5444-23557
e-mail: dikz@ukr.net

Адреса розміщення електронної версії видання в мережі Інтернет

<http://nz-hlukhiv.com.ua>

Видання зареєстровано Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія KB № 21939–11839ПР від 31.03.2016 р.)

Збірник наукових праць «Сіверщина в історії України»
внесений до переліку фахових видань з історичних наук
(Наказ Міністерства освіти і науки України від 16.05.2016 р. № 515)

© Національний заповідник «Глухів», 2020
© Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2020
© Глухівський національний педагогічний університет
ім. О. Довженка, 2020

Numismatic Essay] (3rd ed.). Leningrad: Izd-vo Gosudarstvennogo Ermitazha. [in Russian].

16. Sherstyuk, V., Kovalenko, M. (2018). Monetnyi «skarb» (hamanets) seredyiny XVII st. z Romenshchyny [Coins "treasure" (purse) of the middle of the 17th century from Romny district]. *Sivershchyna v istoriyi Ukrayiny*, issue 11, pp. 91–96. Hlukhiv–Kyiv. [in Ukrainian].

17. Shust, R. M. (2007). *Numizmatyka. Istoriia hroshovoho obihu ta monetnoi spravy v Ukraini. Navchalnyi posibnyk*. [Numismatics: History of Money Circulation and Minting in Ukraine: Manual]. Kyiv: Znannya. [in Ukrainian].

18. Kaminski, C. *Katalog monet polskich 1649 – 1696*. Warszawa, 1982. [in Polish].

19. Kotlar, M. (1975). *Znaleziska monet z XIV–XVII w na obszarcie Ukrainy SSR Materialy*. Wroclaw – Warszawa – Krakow – Gdansk. 272 S. [in Polish].

20. Natsional'nyy zapovidnyk «Hlukhiv» [Hlukhiv National Historical and Cultural Reserve]. Hlukhiv: *Fund Books*. 1025 Chapter 132; 1463/8 Chapter 423; 1463/43 Chapter 458; 1463/37 Chapter 452; 1463/55, Chapter 470; 1469 Chapter 475; 1694 Chapter 704; 1471 Chapter 478 [in Ukrainian].

*Стаття надійшла до редакції 26.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.*

УДК (477.51)738.81:929.6:7025.4

В.І. Мезенцев

БАТУРИНСЬКІ КАХЛІ З ГЕРБАМИ П. ОРЛИКА ТА І. МАЗЕПИ: РЕКОНСТРУКЦІЯ ТА АНАЛІЗ

У статті розглядаються керамічні пічні кахлі з родовими гербами гетьмана Івана Мазепи та його секретаря і найближчого помічника, генерального писаря Пилипа Орлика. Їх фрагменти знайшли в ході розкопок залишків Орликової резиденції у м. Батурині Чернігівської обл. 2017–2019 рр. Українсько-канадський проект археологічного вивчення гетьманської столиці спонсорується науковими інститутами, українськими громадськими організаціями і фундаціями Канади й США.

У праці публікуються останні версії комп'ютерних реконструкцій цих кахлів техніками фотокопії та графіки та знімки глиняних муляжів-реплік, проводиться їх порівняльний аналіз і датування. Відтворені рельєфні полив'яні зображення інтерпретуються як найраніша відома композиція шляхетської геральдичної емблеми П. Орлика та унікальний герб І. Мазепи як князя Священної Римської імперії, визотовлені у стилі українського бароко в Батурині 1707–1708 рр. Запропоновані реконструкції і дослідження цих рідкісних кахлів становлять великий інтерес для історико-археологічних студій гетьманської столиці та в цілому для української геральдики, художньої кераміки, історії барокового мистецтва, культури козацької еліти й мазепознавства.

Ключові слова: розкопки Батурина, рештки оселі П. Орлика, керамічні кахлі, шляхетський та княжий герби, комп'ютерні реконструкції і муляжі.

Численним зображенням герба гетьмана Івана Мазепи (1687–1709 рр.) його часу присвячено багато публікацій [1]. Про геральдичну емблему гетьмана на еміграції Пилипа Орлика (1710–1742 рр.) нам відома лише одна стаття [2].

Розкопки м. Батурина Чернігівської обл. увінчалися знахідками рідкісних керамічних гербових композицій обох цих видатних українських державців і політиків. В ході археологічних досліджень залишків мурованого палацу І. Мазепи на батуринській околиці Гончарівка (перед 1700 р.) знайшли

уламки керамічних полив'яних поліхромних і теракотових плит з його рельєфною геральдичною емблемою й монограмою, що прикрашали фасади гетьманської резиденції. Комп'ютерні графічні реконструкції тих плит та їх порівняльний аналіз опубліковані автором 2011 р. [3].

Ця стаття детально розгляне фрагменти керамічних пічних кахлів з гербами І. Мазепи та П. Орлика, знайдені під час розкопок решток оселі останнього у Батурині в 2017–2019 рр. Тут публікуються, обґрунтовуються й досліджуються комп'ютерні реконструкції та знімки глиняних муляжів-реплік геральдичних кахлів, пропонуються їх інтерпретація, порівняння і датування (рис. 2–7).

З 2001 р. щорічні розкопки у Батурині проводить Українсько-канадська археологічна експедиція, що базується при Національному університеті «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка. Її очолює старший науковий співробітник Центру археології й стародавньої історії Північного Лівобережжя цього університету, провідний дослідник матеріальної культури гетьманської столиці, археолог Юрій Ситий. Останні роки у розкопках Батурина брали участь студенти, магістранти та викладачі Чернігівського університету, Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка, Національного університету «Києво-Могилянська академія», співробітники Інституту археології НАНУ, Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В. Тарновського, Батуринського Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» та учні військового ліцею м. Глухова Сумської обл. Завідувач науково-дослідного відділу Національного заповідника «Глухів» археолог Юрій Коваленко очолює групу глухівських студентів-істориків і учнів у складі Батуринської експедиції. Він проводить археологічні розвідки у Батурині багато років та є співавтором оглядів матеріалів розкопок міста 2016–2019 рр., надрукованих у збірниках наукових праць «Сіверщина в історії України» [4].

Директор Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського університету, відомий історик Лівобережної України, проф. Олександр Коваленко активно допомагає організації, комплектуванню складу й фінансуванню Батуринської археологічної експедиції і публікації її результатів. Член експедиції, митець та історик Сергій Дмитрієнко (Чернігів), за консультаціями з Ю. Ситим і автором, підготував комп'ютерні реконструкції й глиняні муляжі фрагментованих батуринських кахлів з гербами П. Орлика та І. Мазепи (рис. 2–7, 15). У 2005–2019 рр. Чернігівська обласна державна адміністрація виділяла щорічні гранти на розкопки Батурина.

Видатний історик Гетьманщини, колишній директор Канадського інституту українських студій (KIVC) Альбертського університету в м. Едмонтоні у Канаді, проф. Зенон Когут є засновником і академічним дорадником Українсько-канадського проекту історико-археологічного вивчення Батурина козацької доби при цьому інституті [5]. Знайшли історик Чернігівського князівства, колишній президент Понтифікального інституту середньовічних студій Торонт-

Рис. 1. Цегляний фундамент, розкопаний на місці резиденції П. Орлика на північно-західному посаді Батурина 2018 р. Фото В. Жигولي

ського університету в м. Торонто у Канаді, проф. Мартін Діммік бере участь в дослідженнях Батурина та публікації звітів про його розкопки англійською мовою у періодиці Оттавського університету канадської столиці [6].

Автор є науковим співробітником Торонтського відділу КІУС і виконавчим директором Батуринського археологічного проекту в Канаді. В академічних статтях і науково-популярних публікаціях англійською та українською мовами у Канаді, США й Україні, а також в інтернетних виданнях оприлюднює значні археологічні знахідки у Батурині з їх первинною інтерпретацією [7]. Він головню досліджує муровану архітектуру та її керамічний декор Мазепиного часу [8].

Як відомо, П. Орлик був особистим секретарем, найближчим помічником і дорадником І. Мазепи й користувався його особливою прихильністю та довірою. У дописах генерального судді Василя Кочубея царським властям на І. Мазепу 1707–1708 рр. П. Орлика представлено як найбільш посвяченого у таємні стосунки гетьмана з супротивниками Московської держави [9]. У 1700–1707 рр. П. Орлик служив старшим канцеляристом Генеральної військової канцелярії у Батурині, а 1707–1708 рр. – генеральним писарем (канцлером) в уряді І. Мазепи. П. Орлик брав участь у визвольних змаганнях гетьмана, вірно послідував за ним до шведського короля і на еміграцію до Молдови. Після смерті І. Мазепи козацька старшина обрала П. Орлика наступним гетьманом на еміграції 1710 р.

До антимосковського повстання І. Мазепа пожалував П. Орлику двори, млини та інші маєтності у Батурині, його околицях та різних землях Гетьманщини [10]. Описи Батурина 1726 р. і 1760 р. повідомляють, що подвір'я «зрадника Орлика» стояли у пустці без огорожі від розорення міста російським військом 1708 р. до середини XVIII ст. Гетьман Кирило Розумовський (1750–1764 рр.) відбудував й знову заселив спустошений Батурин, і ті пустирі зайняли нові поселенці. В описі міста 1750 р. згадуються «місцевість Орликівщина», «передмістя Орликівщина» і «ліс Орликівський», де, ймовірно, були резиденція й земельні володіння родини П. Орлика у Батурині та околицях до 1708 р. [11]. Однак, за цими документами, не було

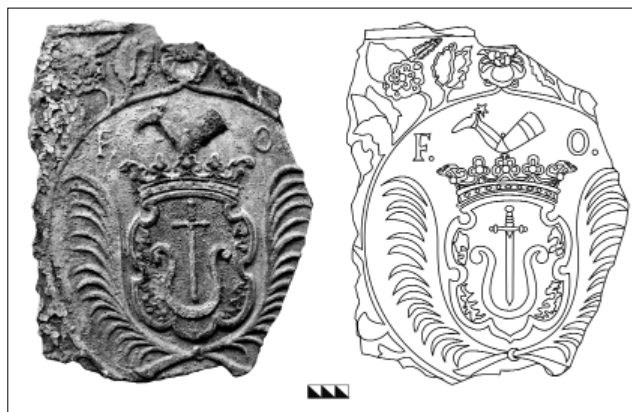

Рис. 2. Уламок обпаленої керамічної полив'яної пічної кахлі з гербом П. Орлика, знайдений на його оселі 2018 р. Музей археології Батурина. Світлина Т. Кербут. Промальовка рельєфних зображень С. Дмитрієнка

можливим локалізувати його оселю.

Згідно дослідниці топографії Батурина XVII–XVIII ст. Наталії Саєнко (Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця»), відомо три місцини з назвою «Орликівщина», зокрема дві на південно-східному передмісті [12]. Але там ще не виявлено археологічно будівель, пов'язаних з П. Орликом.

2014 р. на північно-західному посаді гетьманської столиці, що у XVIII ст. називався Побожівкою [13], знайшли уламок теракотової пічної кахлі з рельєфним гербом П. Орлика [14]. В 2016 р. археологічна розвідка, проведена Ю. Коваленком на цій ділянці, виявила залишки заможного житла на городі садиби по вул. Т.Г. Шевченка, 13. Він ідентифікував його з осідком знаменитого українського політика, дипломата і літератора.

Стаціонарні розкопки Батуринської експедиції у 2017–2019 рр. відкрили там рештки згорілої дерев'яної хати та фундаменти з цегли на вапняковому розчині, шириною близько 1 м (рис. 1). Кладка заглиблена у материк на 20 см. Ю. Ситий датує цеглу за розмірами кінцем XVII – початком XVIII ст. і вважає, що на розкопаних мурованих фундаментах стояли дві обігрівальні кахляні печі. Це була велика зрубна одноповерхова хата без підкліту, яка мала щонайменше дві житлові кімнати з дорогими цегляними грубами у кожній [15]. Правдоподібно, її стіни, як і теракотові пічні кахлі, були побілені. Археологічні дослідження залишків резиденції П. Орлика будуть продовжені.

Прикладом подібної заможної одноповерхової хати, складеної з брусів на цегляному цоколі й потинькованої, є садибний будинок середини XVIII ст. полковника Київського козацького полку Юхима Дарагана та його дружини Віри, сестри гетьмана К. Розумовського. До початку XX ст. там зберігалися розкішні барокові груби-голландки. Ця унікальна споруда знаходиться на Покорщині, околиці смт Козельця Чернігівської обл. [16].

В ході археологічних розвідок та розкопок на Орликовій оселі знайшли багато фрагментів керамічних пічних кахлів. Частина з них прикрашена майстерними рельєфними рослинно-квітковими орнаментами у стилі українського бароко

Рис. 3. Реконструкція цілої обгорілої керамічної глазурованої кахлі з гербом П. Орлика 1707–1708 рр. Комп'ютерні фотоколлаж і графіка С. Дмитрієнка, 2018 р. Знімки використаних фрагментів кахлів Ю. Ситого

й розписана зеленою, синьою, жовтою та білою поливою. На більшості плиток емаль обгоріла, що свідчить про спалення резиденції П. Орлика, очевидно, під час розгрому Мазепиної столиці царським військом у 1708 р. Знайдено також дешевші теракотові кахлі без глазурі з подібними рельєфними рослинними візерунками, переважно побілені вапном.

Ю. Ситий вважає їх місцевою продукцією Батурина початку XVIII ст. На його оцінку, досконалий технічний і художній рівень кахлів грубо покоїв П. Орлика наближається до якості таких деталей палацу І. Мазепи на Гончарівці. Але останні виготовили запрошені гетьманом кращі київські кахлярі дещо раніше, до 1700 р. [17]. Кахлі з господи генерального писаря не копіювали гетьманські зразки, а відзначаються оригінальністю декору. Тож вони є цінними творами керамічного ужиткового і геральдичного мистецтва Мазепиної столиці напередодні її загибелі. Автор планує детально розглянути кахлі з рослинними орнаментами, виявлені на маєтку П. Орлика, в окремій багато ілюстрованій статті.

У 2014 р. та 2016–2019 рр. там знайшли чимало уламків полив'яних різнобарвних і теракотових кахлів з рельєфними родовими гербами П. Орлика та І. Мазепи. Їх могли розмістити горизонтальними поясами на грубах.

В процесі розкопок житла П. Орлика 2018 р. виявили найбільший фрагмент глазурованої обгорілої кахлі, де майже цілком збереглося зображення його шляхетського герба «Новина» (рис. 2). С. Дмитрієнко і автор уважно проаналізували світліни того та численних менших уламків геральдичних кахлів, знайдених там донині. За промірами С. Дмитрієнка, кахля з Орликовим гербом мала підквадратну форму й розміри сторін, приблизно, 30 см. Він промалював контури її рельєфних зображень та реконструював техніками комп'ютерних фотоколлажу і графіки цілу кахлю з геральдичною емблемою генерального писаря, оздоблену поливою різних кольорів. Цей митець також виліпив з кольорової полімерної глини трохи зменшений муляж-репліку кахлі з гербом П. Орлика (рис. 3, 4). Деякі первісні барви обпаленої емалі на його комп'ютерній та ліпній реконструкціях відтворено гіпотетично. Однак, за переконанням автора, надруковані у цій праці чорно-білі варіанти реконструкцій кахлів з герба-

Рис. 4. Зменшений муляж-репліка кахлі з рельєфною поліхромною геральдичною емблемою П. Орлика і орнаментальним картушем, виліплений з кольорової полімерної глини С. Дмитрієнком 2019 р.

ми П. Орлика та І. Мазепи є найбільш обґрунтованими, повними і точними, які можна запропонувати натеper. Вони підправили й доповнили першу спробу графічної реконструкції кахлі з геральдичною емблемою П. Орлика з його господи у Батурині, надруковану 2018 р. [18].

За останньою кольоровою реконструкцією цієї кахлі С. Дмитрієнка, у центрі її композиції знаходиться синій фігурний щит з зеленою облямівкою по краях і зображенням вертикально поставленого меча з білим (срібним) лезом та жовтим (золотим) руків'ям. Під мечем розміщено стилізовану дугоподібну жовту ручку від казана з закрученими кінцями нагорі. Щит увінчує жовта (золота) шляхетська корона з п'ятьма зубцями, прикрашена двома рядами дрібних синіх цятков (вставок різних форм). Над короною поставлено зігнуту в коліні ногу лицаря у синій броні з острогом [19]. Обабіч ноги синім кольором написано ініціали Пилипа (Фі-

ліппа) Орлика латинськими літерами: «F. O.»

На кахлі щит з обох боків симетрично обрамлено стилізованими зеленими пальмовими гілками, що перехрещуються під ним. Ці кольорові геральдичні символи та літери вміщено у білий овал. Його оточує широкий декоративний картуш з вибагливим симетричним рясним рослинно-квітковим орнаментом. Там дбайливо деталізовано стилізовані закручені перевиті зелені стебла і дрібне листя з мініатюрними прожилками та пишними великими квітами з білими пелюстками й жовтими тичинками в стилі українського бароко на кобальтовому фоні (рис. 3, 4) [20].

Аналогічний мотив облямування геральдичних символів пальмовими гілками, перехрещеними під ними, зустрічається на українських гербах кінця XVII – початку XVIII ст., наприклад, на печатках князів Вишневецьких 1697 р. і 1704 р. та на бронзових гарматах з рельєфним орнаментом того часу [21].

Відзначимо, що синя і блакитна поливи були найдорожчими у ранньомодерній Україні та Європі й вважалися показником достатку. Так, рідкісні кахляні печі, оздоблені блакитною і бірюзовою глазур'ю, відомі у палаці І. Мазепи на Гончарівці та кам'яниці В. Кочубея в Батурині кінця XVII ст. Тільки серед залишків гетьманського палацу археологи знайшли унікальні керамічні плити підлоги, вкриті блакитною поливою (тип мощення 2). Різновиди блакитних і зелених глазурованих та теракотових підлог, інтер'єри двох покоєвих кімнат й приймального залу гончарівського палацу гіпотетично реконструйовано комп'ютерним методом автором і С. Дмитрієнком у 2015–2016 рр. [22].

Підкреслимо надзвичайну важливість знахідки і реконструкції кахлі з найранішим відомим дизайном шляхетського герба П. Орлика, котрий він вживав, як служив генеральним писарем в уряді І. Мазепи до падіння Батурина 1708 р. Дотепер були відомі лише два сургучні відбитки з Орликових печаток на листах 1716 р. і 1719 р., що зберігаються у Швеції [23]. Однак там зображено його родову геральдичну емблему, коли він був гетьманом на еміграції, з гетьманськими булавами, простішими композиціями та декором і без ініціалів.

Під час археологічної розвідки Ю. Коваленком на місці садиби П. Орлика 2016 р. та розкопок її решток Ю. Ситим у 2017–2019 рр. знайшли фрагменти керамічних полив'яних і теракотових побілених кахлів з рельєфним гербом І. Мазепи «Курч» («Kurcz» польською мовою). Ю. Коваленко гадає, що кахлі з геральдичними емблемами гетьмана й генерального писаря облицьовували дві окремі печі в покоях останнього. Цей дослідник також встановив, що Мазепин герб на кахлі оточено декоративною арматурою: зображеннями зброї, козацьких клейнодів, символів гетьманської влади і військового обладунку.

Уламків кахлів з гербом І. Мазепи зібрано порівняно менше, ніж з емблемою П. Орлика. Однак у 2019–2020 рр. С. Дмитрієнко, на основі скрупульозного обстеження тих знахідок та їх знімків, гіпотетично відтворив глазуровану різнобарвну кахлю з Мазепиним гербом технікою комп'ютерного фотоколажу і графіки та виліпив її зменшений

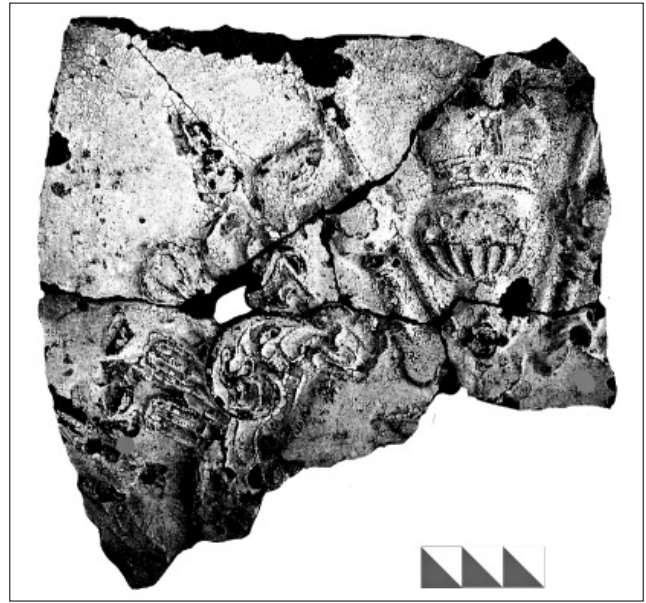

Рис. 5. Фрагмент теракотової побіленої пічної кахлі з рельєфним шоломом, увінчаним княжою короною, від композиції герба І. Мазепи. Розкопки залишків Орликового житла у Батурині 2018 р. Світлина Ю. Ситого

глиняний муляж (рис. 5–7). Плитка має підквадратну форму й габарити, подібні до вищеописаної кахлі. У центрі її композиції розміщено бароковий щит світло-зеленої поливи, оформлений з боків темнішим зеленим наметом. На щиті зображено геральдичні символи І. Мазепи – темно-зелений якороподібний шестикінцевий хрест з білими півмісяцем та шестикутною зіркою обабіч [24]. Між півмісяцем і зіркою на хресті підвішено орден св. Андрія Первозванного білого кольору. Над щитом поміщено лицарський шолом з опущеним гратчастим забралом, увінчаний княжою короною зеленої емалі (рис. 5–7).

Навколо щита майже симетрично густо розставлені стилізовані рельєфні козацькі бунчуки чи списи з кінськими хвостами, гетьманські булави, козацькі корогви, пірначі, сурми, списи, протазани, прапори, гармати на колесах, гарматні банники, ядра, стволи мушкетів, шаблі чи палаші, овальні та фігурні щити, броня і шолом у бароковому стилі зеленої глазурі на білому тлі. Симетрію композиції арматури порушують лише розташовані у нижньому правому кутку кахлі порохова діжка з купою гарматних ядер та дві козацькі литаври у її нижній лівій частині. На правій литаврі перехрещені барабанні палички. Декоративний картуш на цій кахлі відсутній [25].

Хоч після поразки повстання І. Мазепи царські власті масово нищили зображення його герба, чимало з них дійшло до нас. Рельєфи різного озброєння, амуніції, козацьких та гетьманських регалій влади на розглянутій кахлі схожі на малюнки таких атрибутів у багатьох композиціях геральдичної емблеми гетьмана на гравюрах видань Києва і Чернігова рубежу XVII–XVIII ст. [26]. Найближчі аналогії у зображеннях арматури на Мазепиному гербі знаходимо на срібних позолочених шатах кіоту 1695 р. для ікони Троїцько-Іллінської Богородиці, які виставлені в Чернігівському

Рис. 6. Гіпотетична реконструкція обгорілої керамічної кахлі з Мазепиним гербом 1707–1708 рр. Комп'ютерні фотоколлаж і графіка С. Дмитрієнка, 2019 р. Знімки уламків кахлів, знайдених на господі П. Орлика у 2018–2019 рр., Ю. Ситого

обласному історичному музеї, та на гравюрі Івана Мигури на честь І. Мазепи 1706 р. [27]. Там бачимо ті самі види зброї, клейнодів і військового спорядження (рис. 8, 9). На мідьориті І. Мигури на якороподібний хрест між зіркою та півмісяцем також підвішено орден св. Андрія.

Крім Мазепиних гербів, орден зображено на різьбленому поліхромному родинному гербі гетьмана Данила Апостола (1727–1734 рр.), котрий зберігся у бабинці Спасо-Преображенської церкви с. Великі Сорочинці Миргородського р-ну Полтавської обл. від її спорудження 1732 р. (рис. 10) [28]. Очевидно, гетьман оздобив свою геральдичну емблему орденом св. Олександра Невського, яким його нагородив царський уряд 1731 р. Цікаво, що в геральдиці Польщі та Центральної Європи ордени на гербах не поміщали [29].

Імовірно, на замовлення П. Орлика, професійний графік з киево-чернігівської граверної школи намалював дизайни його й Мазепиного гербів. Замовник або художник могли взорувати на вказані раніше відомі твори з геральдичною емблемою гетьмана. На основі здогадних професійних графічних оригіналів батуринські кахлярі вирізьбили дерев'яні матриці, у яких відформували з глини кахлі з гербами І. Мазепи й П. Орлика.

На фрагменті теракотової побіленої кахлі з Мазепиним гербом виразно видно й вірно намальовано на її реконструкції С. Дмитрієнком рельєфне зображення князівської корони на шоломі (рис. 5, 6). Подібні корони у формі двох кулястих долей, завершених малим хрестом у центрі, знаходимо, наприклад, на геральдичних емблемах Вишневецьких, Острозьких, Любомирських, Мосальських, Друцьких, Чарторийських та інших князів українських земель. Вони збереглися на їх портретах, гравюрах, печатках і барельєфах на спорудах замків у містечку Чернелиці на Івано-Франківщині та м. Дубно Рівненської обл. XVII–XVIII ст. (рис. 11, 12) [30]. Тип корони вказує на титул власника герба і його відповідний стан в суспільній ієрархії [31].

Схожі за формою корони намальовані на багатьох гербах князів Священної Римської імперії німецької нації [32]. Відомо, що 1 вересня 1707 р. цісар Йосиф I по-

Рис. 7. Зменшений муляж кахлі з рельєфною князівською геральдичною емблемою І. Мазепи, оформленою арматурою, зеленою та білою поливи. Виліплено з полімерної глини С. Дмитрієнком 2020 р.

жалував І. Мазепі титул князя цієї імперії («Reichsfürst» німецькою мовою) за заслуги гетьмана у боротьбі проти турецько-татарської експансії на християнський світ [33].

1885 р. Олександр Дабіжа опублікував розвідку про князівський і шляхетський герби І. Мазепи з їх кольоровими літографіями. Там зображено геральдичну емблему гетьмана як князя Священної Римської імперії з короною описаного типу, що увінчує княжу червону мантию (порфіру), підбиту горностаєвим хутром. Вона огортає щит з геральдичними символами І. Мазепи [34]. Головним джерелом для О. Дабіжи слугував «Всеагальний великий гербовник», виданий у м. Нюрнберзі в Німеччині 1884–1887 рр., де підтверджено надання І. Мазепі титулу князя римського цїсарства та надруковано гравюри з його князівським і шляхетським гербами (рис. 13) [35]. Вірогідно, на основі цих гравюр дослід-

Рис. 8. Рельєф Мазепиного герба, облямованого зображеннями зброї, військового спорядження, бунчуків і знамен, на срібних позолочених шатах кіоту 1695 р. ікони Троїцько-Іллінської Богородиці. Чернігівський історичний музей. Фото В. Мезенцева

ник створив їх кольорові варіанти на літографії 1885 р. за відомими барвами корон і мантий князів тої імперії.

У 2006 р. історик Олексій Сокирко (Київський національний університет ім. Т.Г. Шевченка) опублікував свій кольоровий малюнок княжого герба І. Мазепи, дуже схожого на його літографію, надруковану О. Дабіжею (рис. 14) [36]. 2017 р. автор та С. Дмитрієнко підготували методом комп'ютерного колажу сучасну версію геральдичної емблеми гетьмана як князя Священної Римської імперії з подібними відповідними короною і мантиєю (рис. 15) [37]. Вони в основному використали їх зображення в Інтернеті та урахували вказані гравюри й малюнки попередніх дослідників.

Зауважимо, що у Гетьманщині Мазепиного часу зображення червоної мантиї, підбитої білим горностаєвим хутром, усяним чорними хвостиками, на керамічних кахлях було технічно неможливим. Тоді червоної та чорної поливи там не застосовували [38]. Взагалі нам невідомі зображення таких горностаєвих мантий техніками рельєфу чи розпису глазур'ю на геральдичних кахлях ранньомодерних України й Польщі. Напевно, мілкий рельєф делікатної фактури хутра горностає з притаманними численними чорними хвостиками та декоративних стилізованих вузлів і складок тої мантиї, вигадливо перев'язаної золотими шнурами з китицями, на керамічних плитках виглядав би невиразно, задрібно й малопомітно.

На вищезгаданому різьбленому пофарбованому гербі гетьмана Д. Апостола з декору інтер'єру бабинця Спасо-Преображенської церкви с. Великі Сорочинці знаходимо рідкісну комбінацію зображень мантиї (темно-зеленої назовні та багряної зсередини без хутра горностає), що огортає щит, та прапорів, гармат, порохових діжок і ядер навколо неї (рис. 10). Однак рельєф там вищий, ніж на кахлях, і вкритий фарбами, а не поливою. На відміну від того масивного герба Д. Апостола, на значно меншій реконструйованій керамічній кахлі з гербом І. Мазепи явні рельєфи озброєння, амуніції та клейнодів, що оточують щит, заважали б розміщенню навколо нього княжого мантиї. Її поєднання з арматурою на цій кахлі уявляється композиційно перевантаженим і нерозбірливим.

Тому, на нашу думку, П. Орлик чи графік, якому він замовив

Рис. 9. Родова геральдична емблема І. Мазепи в оточенні декоративної арматури на гравюрі І. Мизури 1706 р. (Ковалевська О. та ін. Гетьман. Осмислення. К., 2009. Іл. 59)

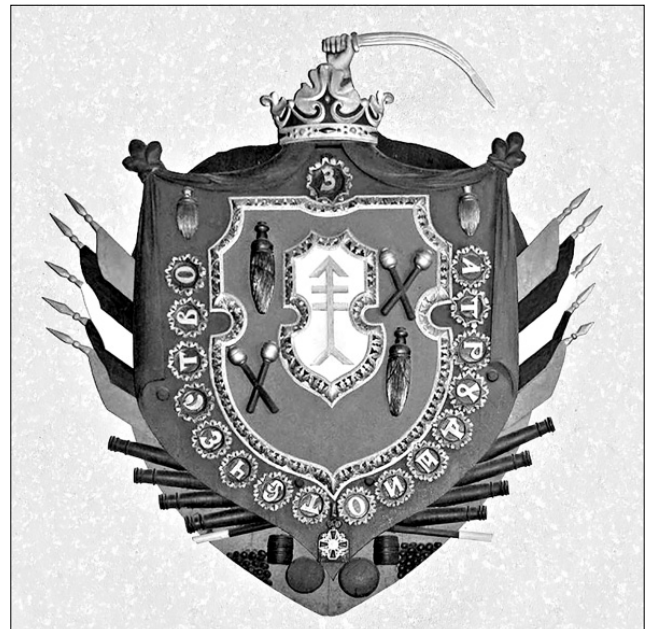

Рис. 10. Різьблений розмальований герб Д. Апостола в інтер'єрі бабинця Спасо-Преображенської церкви с. В. Сорочинці на Полтавщині (біля 1732 р.). Світлина з колекції Л. Кравчука з м. Вінніпегу в Канаді

дизайн кахлі з Мазепиним гербом, взорували не на позбавлені арматури геральдичні емблеми князів римського цесарства (якщо такі були їм відомі), а радше, на раніші київські та чернігівські гравюри й твори тореvtики з гербом гетьмана, котрі часто оформлені військовими атрибутами (рис. 8, 9). Зразком послужила також геральдика українських і річпосполитських князів того часу, звідки вони могли запозичити зображення князівської корони (рис. 11, 12).

Дослідники генеалогії і геральдики Мазеп-Колединських стверджують їх походження з княжого роду [39]. З. Когут у монографії про національну ідентичність та політичну культуру українців XVI–XVIII ст., яку він завершує, величає І. Мазепу князем України. Історик показав, що до і після заключення українсько-шведського воєнно-політичного союзу в західноєвропейських, американських та найбільше в австрійських документах і пресі гетьмана титулували князем («принцем»,

Рис. 11. Геральдична емблема князів Чарторийських у замку смт Чернелиці Івано-Франківської обл. (1659 р.). Цей і наступний знімки з Інтернету

«princeps» латиною, «fürst» німецькою мовою (рис. 13) і так само згадували у літописі Самійла Величка [40].

У листі до цісаря Йосифа I перед вереснем 1707 р. І. Мазепа іменував себе «князем і воєначальником Запорізьких козаків» [41]. За договором І. Мазепи зі шведським королем Карлом XII 1708 р., Україна проголошувалась князівством під протекцією Шведської імперії, а гетьман став її князем з правом наслідування його титулу й держави спадкоємцями [42].

З. Когут вважає, що оточення гетьмана визнавало свого рейментаря легітимним князем Священної Римської імперії у 1707–1708 рр. Це підтверджує зображення княжої корони на Мазепиному гербі на кахлі, знайдений 2018 р. у житлі П. Орлика в Батурині (рис. 5, 6) [43]. Після смерті І. Мазепи його титул імперського князя мав перейти до племінника Андрія Войнаровського, осавула Війська Запорізького [44].

Відомо, що гетьмани Богдан і Юрій Хмельницькі у деяких документах титулювали себе князями України, Русі, чи русинів. Однак це викликало протести тогочасних правителів Речі Посполитої, Московії та Османської імперії, котрі протидіяли встановленню князівства на українських землях [45]. І. Мазепа був єдиним з обраних очільників козацької держави, який отримав князівське достоїнство з правом передання його титулу нащадкам та права і привілеї князя римського цісарства, загально визнані у тодішній Європі.

Ю. Ситий вважає, що П. Орлик прикрасив груби покоїв своїм гербом, а також Мазепиним, щоб показати рейментаря, якому він служить. За нашою версією, генеральний писар замовив кахлі з княжою короною на гербі гетьмана, щоб вшанувати його як князя Священної Римської імперії. Таким чином, зображення корони на дослідженій кахлі дозволяє датувати її, а також опорядження розкопаної резиденції П. Орлика між 1 вересня 1707 р., коли цісар пожалував І. Мазепі князівський титул, і розоренням Батурина та цього житла 2 листопада 1708 р. Це узгоджується з датуванням Ю. Ситого пічних кахлів Орликової хати пізнішим часом, ніж такі деталі Мазепиного палацу на Гонча-

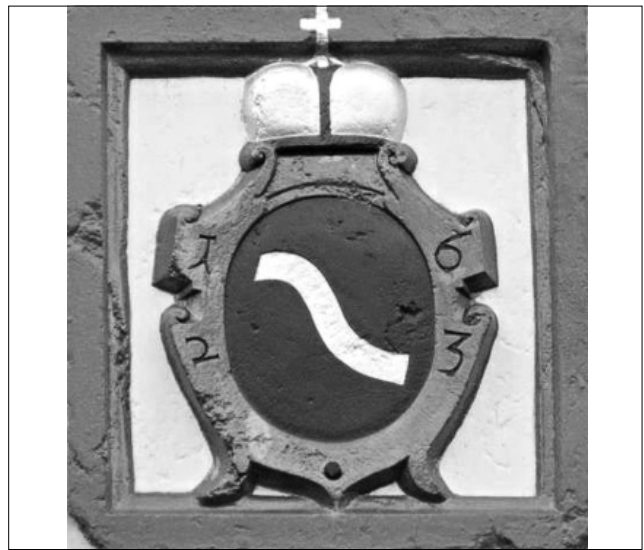

Рис. 12. Герб князів Любомирських, увінчаний княжою короною, на фасаді їх палацу XVIII ст. в замку м. Дубно Рівненської обл. рівці, спорудженого біля 1700 р. Як згадувалось вище, на відтвореному гербі гетьмана виявлено орден св. Андрія, кавалером якого він став того року (рис. 6, 7).

1700 р. П. Орлик тільки оселився у Батурині й почав свою кар'єру канцеляристом Генеральної військової канцелярії. Нагадаємо, що його родина мала кілька земельних володінь у місті та околицях, де він міг влаштувати власні двори, які ще не локалізовані. Можливо, П. Орлик спорудив свою заможну домівку на північно-західному посаді, Побожівці, з дорогими кахляними цегляними печами, коли його призначили на престижну урядову посаду генерального писаря й прийняли до складу генеральних старшин Гетьманщини у 1707–1708 рр. Є підстави гадаати, що він завершив її оформлення до погрому Мазепиної столиці у листопаді 1708 р. Так, С. Дмитрієнко слушно зауважив, що покриття вапном теракотових кахлів груб цієї хати говорить про одночасну побілку там стін (рис. 5).

Порівняльний аналіз показує, що герб І. Мазепи на реконструйованій кахлі 1707–1708 рр. з Батурина є одним з найпізніших зразків та унікальним серед різноманітних відомих композицій родової геральдичної емблеми гетьмана його часу. Більшість з них мають раніші дати. Тільки гравюри Данила Галяховського і Євангелія арабською мовою з Мазепиним гербом відносяться до 1708 р. [46]. Однак на них відсутні шоломи й корони та деякі інші геральдичні символи гетьмана. На усіх раніших дизайнах його герба, де зображено шоломи, їх увінчано звичайною шляхетською короною з зубцями (наприклад, такою, як на емблемах П. Орлика і Д. Апостола) і найчастіше трьома страусовими перами (рис. 2–4, 8, 10) [47]. Тож, за винятком розглянутого герба І. Мазепи на батуринській кахлі, князівська корона не зустрічається на інших численних прижиттєвих варіантах герба гетьмана, які збереглися. Це порівняння підкріплює запропоновані інтерпретацію й датування тої геральдичної кахлі 1707–1708 рр., після надання І. Мазепі гідності князя Священної Римської імперії.

Рис. 13. Геральдична емблема І. Мазепи як князя Священної Римської імперії. (Siebmacher J. Grosses und allgemeines Wappenbuch. Bd. I. 3. III. Nürnberg, 1887. Taf. 186)

Її унікальною рисою є також оточення Мазепиного герба декоративною арматурою. Подібні зображення видів зброї, козацьких і гетьманських владних регалій та військового обладунку нерідко прикрашають геральдичні емблеми гетьманів, полковників і нобілітету Гетьманщини й Речі Посполитої переважно на гравюрах, малюванні, срібних окладах ікон, шатах кіотів та печатках другої половини XVII–XVIII ст. (рис. 5–10). Однак ці воєнні атрибути невідомі в орнаменталі інших ранньомодерних геральдичних кахлів України та її сусідів. Вони також відсутні на гербах еліти Гетьманщини, зокрема Мазепиних, вирізьблених на дереві, вигравіруваних на срібних келихах і медальйонах, відлитих на гарматах й дзвонах, виліплених у тиньку на стінах храмів, трапезних та палат тощо. Винятком серед них назвемо різьблений розмальований герб гетьмана Д. Апостола, оточений рельєфами знамен, гармат і ядер, який зберігся у притворі Спаської церкви Великих Сорочинців (рис. 10). Подібні військові атрибути також зображені на кількох малюнках його геральдичної емблеми, вставлених в іконостас того храму. Показово, що арматура відсутня у пишних композиціях герба І. Мазепи з монограмою на масивних керамічних плитах, котрі оздоблювали фасади церкви св. Іоанна Предтечі 1702 р. Чернігівського колегіуму та палацу Гончарівки [48].

Можна гадати, що П. Орлик новаторські застосував модну арматуру в дизайні геральдичних пічних кахлів своєї господи у Батурині в 1707–1708 рр. Ігор Ситий показав, що пізніше на еміграції він запровадив цей мотив на печатках. Після обрання на гетьманство П. Орлик до 1713 р. наказав додати на державну печатку Війська

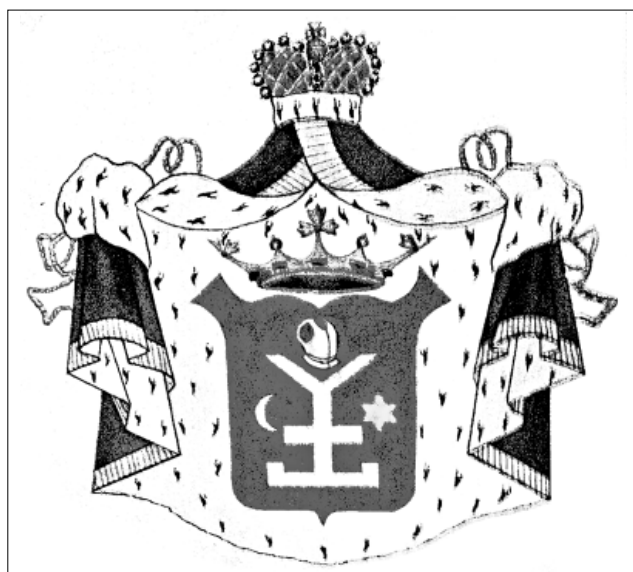

Рис. 14. Князівський герб І. Мазепи. Кольоровий малюнок О. Сокирка. (Радишевський Р., Свербигуз В. Іван Мазепа в сарматсько-рококо-бароко. К., 2006. С. 177)

Рис. 15. Гетьман І. Мазепа з його кольоровим гербом князя Священної Римської імперії. Комп'ютерний колаж С. Дмитрієнка, 2017 р.

Запорізького під образом козака зображення списа, пірнача, булави, корогви, бунчука і гармати. Як вже згадувалось, у Швеції після 1715 р. він замовив дві печатки, де композиції його родового герба доповнив двома булавами для демонстрації свого гетьманського статусу [49]. За коротке, близько одного року, функціонування кахляних печей, зруйнованих разом з садибою П. Орлика в Батурині 1708 р., правдоподібно, перешкодило поширенню сюжету арматури у декорі кахлів в Україні та за її межами.

Проведене дослідження дозволяє зробити наступні висновки. Герб І. Мазепи на відтвореній кахлі з Орликової оселі у Батурині є унікальним та одним з найпізніших прижиттєвих зразків родової геральдичної емблеми гетьмана, які дійшли до нас. Цей герб з князівською короною прославляв свого власника як князя Священної Римської імперії і датується 1707–1708 рр. До того часу відноситься і реконструйована кахля з найранішою відомою версією родового шляхетського герба П. Орлика та опорядження

інтер'єру його розкопаної резиденції на Побожівці. Знахідки вищерозглянутих кахлів з геральдичними емблемами обох знаменитих володарів булави, їх аналіз і реконструкції становлять великий інтерес для історико-археологічного вивчення гетьманської столиці та в цілому для української геральдики, художньої кераміки, історії барокового мистецтва, культури козацької верхівки й мазепознавства.

ПОСИЛАННЯ

1. Див., наприклад, Ситий І. Герб і печатка Івана Мазепи. *Сіверянський літопис*. 2001. № 5. С. 38–49; Чернецький Є. Герб гетьмана Івана Мазепи: його зображення та походження. *Сіверянський літопис*. 2007. № 5. С. 53–56; Полюшко Г. *Герб гетьмана Івана Мазепи*. Київ, 2015. Див. також посилання 3, 34, 39.
2. Ситий І. Герб і печатка Пилипа Орлика. *Генеалогічні записки*. Львів, 2011. Вип. 9 (нова серія 3). С. 33–37. file:///C:/Users/vmeze/AppData/Local/Temp/genzap_2011_9_5.pdf
3. Мезенцев В.І. Реконструкції та порівняльний аналіз керамічного герба І. Мазепи з декору його палацу в Батурині. *Сіверщина в історії України*. Збірник наукових праць. Вип. 4. Київ – Глухів, 2011. С. 163–171; Когут З., Мезенцев В., Коваленко В., Ситий Ю. *Історико-археологічні дослідження гетьманських резиденцій Батурина*. Торонто, 2011. С. 13–15.
4. Mezentsev V.I., Sytyi Yu.M., Kovalenko Yu.O. Brief Report on the Archaeological Findings at Baturyn in 2016. *Сіверщина в історії України*. Наукове видання. Вип. 10. Київ – Глухів, 2017. С. 42–46; вказані автори, Report on Baturyn Archaeological Research in 2017. *Сіверщина в історії України*. Вип. 11. Київ – Глухів, 2018. С. 43–48; вказані автори, Archaeological Research on 17th–18th-Century Baturyn in 2018. *Сіверщина в історії України*. Вип. 12. Київ – Глухів, 2019. С. 29–34; вказані автори, Baturyn Excavations in 2019 and Reconstructions of I. Mazepa's Coat of Arms. *Сіверщина в історії України*. Вип. 13. <http://www.museum-ukraine.info/?p=8338>
5. З 2001 р. проект історико-археологічного вивчення Батурина спонсоруєть КІУС, Понтифікальний інститут середньовічних студій Торонтського університету та Дослідний інститут «Україніка» в м. Торонто у Канаді. Роман та св. п. Володимира Василюшини з м. Філадельфії у США і д-р Юрій Іванчишин у Торонто є найщедрішими меценатами досліджень гетьманської столиці. Археологічні студії Батурина та публікацію їх матеріалів підтримують субсидіями Фонд кафедр українознавства у Філадельфії, Крайові управи Ліги українців і Ліги українців Канади, їх торонтські відділи, Союз українок Канади (відділ ім. св. кн. Ольги), Кредитова спілка «Будучність», фундації «Будучність» і «Прометей» та Українська кредитова спілка в Торонто.
6. Dimnik M., Mezentsev V. Excavations at Baturyn, Ukraine, in 2019. *Canadio-Byzantina: A Newsletter Published by the Canadian Committee of Byzantinists*. No. 31. January 2020. P. 10–15. <https://uottawa.scholarsportal.info/ojs/index.php/cb/index>. Числа цього бюлетеню Оттавського університету з ілюстрованими звітами про щорічні розкопки Батурина англійською мовою у форматах pdf розміщено в Інтернеті. Звіти про розкопки там 2016–2019 рр. див. <http://www.mazepa.name/en/>
7. Див., наприклад, Мезенцев В., Ситий Ю. Розкопки у Батурині 2017–2018 рр. Реконструкції герба Пилипа Орлика. *Новий Шлях/New Pathway*. Рік 88. № 41. Торонто, 22 листопада 2018 р. С. 9–11; вказані автори, Герб Пилипа Орлика знайдено у Батурині. *Свобода*. Рік 125. № 50. Парсіппані, Нью-Джерсі. 14 грудня 2018 р. С. 10–11; Mezentsev V. Pylyp Orlyk's Coat of Arms and Other Archaeological Finds at Baturyn in 2017–2018. *The Ukrainian Weekly*. Vol. LXXXVII. No. 7. Parsippany, N.J. February 17, 2019. P. 10–11, 15; Mezentsev V. Pylyp Orlyk's Coat of Arms. *Ukrainian Echo*. Vol. 33. No. 4. Toronto. February 19, 2019. P. 1–2. Див. також посилання 3, 4, 6, 8, 20.
8. Серія статей Мезенцева В.І. по архітектурі та керамічному декору палацу І. Мазепи в Батурині й церков Центральної України XVII–XVIII ст. надрукована у збірниках наукових праць *Сіверщина в історії України*. Вип. 3–12. Київ, – Глухів, 2010–2019; Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. *Археологічні дослідження Батурина 2016 року. Керамічні оздобы палацу Івана Мазепи*. Торонто, 2017. С. 11–22; вказані автори, *Розкопки у Батурині 2017 року. Реконструкції герба Пилипа Орлика*. Торонто, 2018. С. 20–23; вказані автори, *Археологічні студії Батурина 2018–2019 рр. Реконструкції герба Івана Мазепи*. Торонто, 2019. С. 17–26. <http://www.mazepa.name/cms/wp-content/uploads/Booklet-19-Bat-18-7-MB-b.pdf>. Див. також посилання 14, 17, 22.
9. *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах* / Упоряд. С. Павленко. Т. 1. Київ, 2007. С. 376–379, 384, 390–391, 399.
10. Хорунжий Ю. Пилип Орлик. *Гетьмани України: Історичні портрети*. Київ, 1991. С. 153; Ульяновський В. Пилип Орлик. *Володарі гетьманської булави*. Київ, 1994. С. 424.
11. *Батурино: сторінки історії*. Збірник документів і матеріалів / ред. О.Б. Коваленко та ін. Вид. 2. Чернігів, 2012. С. 125, 152–154, 201, 211.
12. Дякую Н. Саєнко за важливі консультації з топографії Ба-

турина XVII–XVIII ст.

13. Саєнко Н. Передмістя та околиці Батурина в XVII–XVIII ст. *Батуринська старовина: збірник наукових праць*. Вип. 6 (10) / ред. Н.Б. Реброва та ін. Ніжин, 2017. С. 68.
14. Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. *Розкопки у Батурині 2015 року. Реконструкції інтер'єрів палацу Івана Мазепи*. Торонто, 2016. С. 28, 30.
15. Ситий Ю., Жигола В., Терещенко О. та ін. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2017 р. Науковий архів Інституту археології НАНУ (НА ІА НАНУ). 2017 р. С. 34–36. Рис. 68–80; Ситий Ю., Жигола В., Мироненко Л. та ін. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2018 р. НА ІА НАНУ. 2018 р. С. 19–27. Рис. 41–104.
16. Вечерський В. *Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України*. Київ, 2005. С. 95–96; *Україна – козацька держава* / укладач В. Недяк. Вид. 2. Київ, 2007. С. 652. Про дослідження будинку Ю. Дарагана в Покорщині див. Павленко В., Корзаченко М. Обстеження технічного стану історико-архітектурних пам'яток Чернігівщини. *Чернігівські старожитності*: науковий збірник. Вип. 5 (8). Чернігів, 2018. С. 49–54. Рис. 9–14.
17. Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. *Археологічні студії Батурина 2018–2019 рр. Реконструкції герба Івана Мазепи*. С. 17–18. Л. 29. <file:///D:/Downloads - D/Booklet 19 Bat 18-6 MB b Acad.pdf>. Порівняння з пічними кахлями палацу І. Мазепи на Гончарівці див. Когут З., Мезенцев В., Коваленко В., Ситий Ю. *Історико-археологічні дослідження гетьманських резиденцій Батурина*. Торонто, 2011. С. 12–14; вказані автори. *Розкопки на садибі Івана Мазепи та фортеці Батурина у 2011 р.* Торонто, 2012. С. 12, 15–16.
18. Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. *Розкопки у Батурині 2017 року. Реконструкції герба Пилипа Орлика*. Торонто, 2018. С. 17, 22–23.
19. Опис та походження герба «Новина» див. Лукомський В.К., Модзалевський В.Л. *Малоросійський гербовник*. Санкт-Петербург, 1914. Репринтне вид. Київ, 1993. С. 157. Табл. XV; Ситий І. Герб і печатка Пилипа Орлика. С. 33–34.
20. Кольорові й чорно-білі версії остаточної реконструкції кахлі з гербом П. Орлика з його оселі у Батурині раніше оприлюднено: Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю., *Розкопки у Батурині 2017–2018 рр. Новознайдений герб Пилипа Орлика. Гомін України*. Рік LXX. № 38. Торонто. 9 жовтня 2018 р. С. 7–84. <http://www.mazepa.name/cms/wp-content/uploads/Homin-Ukr-18-Bat-17-18-L.pdf>; вказані автори, *Археологічні студії Батурина 2018–2019 рр. Реконструкції герба Івана Мазепи*. С. 18–19. Л. 30–33. Dimnik M., Mezentsev V. Excavations at Baturyn in 2018. *Canadio-Byzantina*. No. 30. January 2019. P. 12. Fig. 3. <http://www.mazepa.name/en/>. Mezentsev V.I., Sytyi Yu.M., Kovalenko Yu.O. Archaeological Research on 17th–18th-Century Baturyn in 2018. P. 31. Fig. 3. Див. також посилання 7.
21. Однороженко О. Герб князів Вишневецьких. *Січеславський альманах*. Збірник наукових праць з історії українського козацтва. Вип. 3. Дніпропетровськ, 2008. Мал. 31, 33. <http://sa.nmu.org.ua/pdf/2007/Odnorozenko.pdf>
22. Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю., Скороход В. *Археологічні дослідження у Батурині 2013–2014 рр. Палац Івана Мазепи та Кирила Розумовського*. Торонто, 2015. С. 16, 20; Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. *Розкопки у Батурині 2015 року. Реконструкції інтер'єрів палацу Івана Мазепи*. Тороно, 2016. С. 10–11, 18–19, 23–24.
23. *Україна – Швеція: на перехрестях історії (XVII–XVIII століття)*: Каталог міжнародної виставки / укладач Ю. Савчук. Київ, 2008. С. 135, 137. Л. 88, 91; Ситий І. Герб і печатка Пилипа Орлика. С. 34–35.
24. Дослідники української геральдики інтерпретували знак у центрі щита Мазепиного герба як перехрещені вила, встановлені на горизонтальній брусковій основі. (Лукомський В.К., Модзалевський В.Л. *Малоросійський гербовник*. С. 104. Табл. XXVI). Проте відомий мазеполог, історик Сергій Павленко (Чернігів), з підставою визначає його як хрест з нижньою частиною у вигляді якоря і латинською літерою «V» нагорі. У наведених ним уривках з поем і панегіриків 1680–90-х рр. цей геральдичний символ І. Мазепи названо «хрестом», «гербовим хрестом», чи «хрестом на кітві» (якорі). (Павленко С. *Загибель Батурина 2 листопада 1708 р.* Київ, 2007. С. 197–207). Знаний спеціаліст з геральдики й сфрагістики козацької України, Ігор Ситий (Чернігівський обласний історичний музей), трактує цю фігуру як два поєднані хреста – вилоподібний, або біблійний, та єгипетський, або Т-подібний. (Ситий І. *Сіверський слід походження роду Мазеп. Сіверянський літопис*. 2007. № 5. С. 44–52. <http://www.mazepa.name/biograph/mazepa10.html>). Автор щиро дякує авторитетному знавцю геральдики й сфрагістики України і Речі Посполитої, д-ру Олегу Однороженку (Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАНУ) за його фахові консультації реконструкцій і досліджень батуринських кахлів з гербами П. Орлика та І. Мазепи у 2018 р. й 2020 р.

25. Перша неповна версія реконструкції кахлі з Мазепиним гербом з резиденції П. Орлика у Батурині надрукована чорно-білою. Див. Mezentsev V.I., Sytyi Yu.M., Kovalenko Yu.O. Archaeological Research on 17th-18th-Century Baturyn in 2018. P. 31–32. Fig. 4; Останню кольорову і чорно-білу реконструкції цієї кахлі з геральдичною емблемою І. Мазепи див. Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. *Археологічні студії Батурина 2018–2019 рр. Реконструкції герба Івана Мазепи*. С. 19–22. Іл. 34–36; Dimnik M., Mezentsev V. Excavations at Baturyn, Ukraine, in 2019. P. 13–14. Fig. 5; Mezentsev V.I., Sytyi Yu.M., Kovalenko Yu.O. Baturyn Excavations in 2019 and Reconstructions of I. Mazepa's Coat of Arms. *Сіверщина в історії України*. Вип. 13.

26. Див. Радишевський Р., Свербигуз В., Іван Мазепа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко. Київ, 2006. С. 13, 93, 143, 182, 189, 192, 196; Полюшко Г. *Герб гетьмана Івана Мазепи*. С. 17, 20–22, 25, 28, 41, 51. Іл. 4, 8.

27. Ковалевська О. та ін. *Гетьман. Шляхи*. Київ, 2009. Т. 1. Іл. 153, 154; вказаний автор, *Гетьман*. Осмислення. Т. 2. Іл. 59.

28. Світлинку цього герба гетьмана Д. Апостола (біля 1732 р.) з інтер'єру бабинця Спасо-Преображенської церкви с. Великі Сорочинці на Полтавщині передав автору колекціонер творів українського мистецтва Леонард Кравчук з м. Вінніпегу в Канаді 2020 р.

29. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Герб#Орден>

30. Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. *Малороссийский гербовник*. Табл. XXIII, XLVIII; Однороженко О. Герб князів Вишневецьких. Мал. 23, 27, 29–33; його ж, Герб князів Мосальських. *Сіверянський літопис*. 2008. № 4. Мал. 7, 9–11. http://shron1.chtyvo.org.ua/Odnorozhenko_Oleh/Herb_kniaziv_Mosalskykh.pdf; його ж, Геральдика князів Острозьких у світлі нововиявлених джерел. *Князі Острозькі: європейський вимір української історії*. Київ, 2017. С. 117, 119. http://shron1.chtyvo.org.ua/Odnorozhenko_Oleh/Heraldyka_kniaziv_Ostrozkykh_u_svitli_novoviyavlenykh_dzherel.pdf

31. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Герб#Корона>

32. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://en.wikipedia.org/wiki/Princes_of_the_Holy_Roman_Empire; https://uk.wikipedia.org/wiki/Геральдика_корона

33. Siebmacher J. *Grosses und allgemeines Wappenbuch: Fürsten des Heiligen Römischen Reiches: M–Z*. Band 1. 3. III. Nürnberg, 1887. S. 160. [34. Дабіжа А.В. Мазепа-князь і його шляхетський і княже-княжий герби. *Киевская старина*. 1885. Т. 13. Декабрь. С. 715–717.](https://gdz.sub.uni-goettingen.de/id/PPN822821737?tfify={%22pages%22:[16],%22view%22:%22info%22};Ogloblin O. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Вид. 2 / ред. Л. Винар. Нью-Йорк – Київ – Львів – Париж – Торонто, 2001. С. 256, 271–272. Див. також посилання 34, 35.</p>
</div>
<div data-bbox=)

35. Siebmacher J. *Grosses und allgemeines Wappenbuch: Fürsten des Heiligen Römischen Reiches: M–Z*. Band 1. 3. III. Nürnberg, 1887. S. 160–161. Taf. 186. [https://gdz.sub.uni-goettingen.de/id/PPN822821737?tfify={%22pages%22:\[171\],%22panX%22:0.514,%22panY%22:0.84,%22view%22:%22%22,%22zoom%22:0.982}](https://gdz.sub.uni-goettingen.de/id/PPN822821737?tfify={%22pages%22:[171],%22panX%22:0.514,%22panY%22:0.84,%22view%22:%22%22,%22zoom%22:0.982}). Див. також лінк у постиланні 33.

36. Радишевський Р., Свербигуз В. *Іван Мазепа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко*. С. 177.

37. Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. *Археологічні дослідження Батурина 2016 року. Керамічні оздобы палацу Івана Мазепи*. С. 6.

38. Дякую дослідникам кахлі модерної України, археологам Ларисі Виноградській (Інститут археології НАНУ) та Ю. Ситому, за важливі консультації про кольори поливи керамічних виробів Батурина XVII–XVIII ст.

39. Токаржевський Карашевич Я. Походження і герб гетьмана Мазепи. *Мазепа*. Збірник. Т. 1. Варшава, 1938. С. 62–63; Ситий І. Сіверський слід походження роду Мазеп. С. 44–52.

40. Kohut Z. Identity Formation in Cossack Ukraine: The Shaping of Political Thought, Historical Narrative, and Political Culture, 1569–1709 (monograph in progress). Щиро дякую автору за дозвіл використати у публікаціях розділ рукопису його монографії «Mazepa as Prince of Ukraine and Enlightened Ruler». Див. також посилання 35 і рис. 13.

41. Оглоблин О. *Гетьман Іван Мазепа та його доба*. С. 272, примітка 7.

42. Чухліб Т. *Пилип Орлик*. Київ, 2008. С. 16–17.

43. Див. посилання 40.

44. Оглоблин О. *Гетьман Іван Мазепа та його доба*. С. 271, примітка 7.

45. *Історія Української держави: Гетьманат ранньомодерної доби* / ред. В. Смолій. Київ, 2018. С. 54–56.

46. Полюшко Г. *Герб гетьмана Івана Мазепи*. С. 48, 51.

47. Там само. С. 14–16, 21–23, 32, 34, 35, 39–41, 54. Іл. 4, 7; Радишевський Р., Свербигуз В. *Іван Мазепа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко*. С. 12–14, 93, 193, 197, 320.

48. Мезенцев В.І. Закладна дошка домової церкви І. Мазепи в Батурині та керамічні рельєфи Чернігівщини рубежу XVII–XVIII ст. *Сіверщина в історії України*. Збірник наукових праць. Вип. 5. Київ – Глухів, 2012. С. 177–178, 180–183. Рис. 2, 3, 5; Когут З., Мезенцев В., Коваленко В., Ситий Ю. *Розкопки на садибі Івана Мазепи та фортеці*

Батурина у 2011 р. С. 18–19; вказані автори, *Розкопки у Батурині 2017 року. Реконструкції герба Пилипа Орлика*. С. 21. Див. також посилання 3. 49. Див. посилання 23.

Mezentsev V.I. Baturyn's stove tiles with the coats of arms of P. Orlyk and I. Mazepa: Their reconstructions and analysis

This article examines the ceramic stove tiles featuring the armorial bearings of Hetman Ivan Mazepa (1687–1709) and that of his personal secretary and closest associate, Chancellor General Pylyp Orlyk. Their fragments have been found during the excavations at the town of Baturyn, Chernihiv Oblast, the capital of the seventeenth- and eighteenth-century Cossack state.

This Canada-Ukraine archaeological project is sponsored by the Canadian Institute of Ukrainian Studies at the University of Alberta, the Pontifical Institute of Mediaeval Studies at the University of Toronto, and the Ukrainian Research Institute in Toronto, Canada. The Ukrainian Studies Fund at Philadelphia, the USA, supports the archaeological and historical investigations of Baturyn of the Cossack era and the publication of its findings with annual subsidies.

In 2017–2019, in the north-western suburb of Baturyn, archaeologists uncovered the remnants of P. Orlyk's residence which was burned during the destruction of this town by Russian troops in 1708. Researchers unearthed the brick foundations of two heating stoves and many shards of locally manufactured polychrome glazed ceramic and terracotta tiles of high technical and artistic quality from its revetments. The plaques are ornamented with elaborate floral relief motif in the Ukrainian baroque style. Several of them bear the family coats of arms of P. Orlyk and I. Mazepa in relief.

This essay presents the latest versions of the computer photo collage and graphic reconstructions and photos of polymer clay replicas of these burnt fragmented glazed ceramic multicoloured tiles as well as its comparative analysis and dating. The author has interpreted them as the earliest distinctive composition known to us of the noble heraldic emblem of P. Orlyk and the unique armorial bearings of I. Mazepa as Prince of the Holy Roman Empire, both dating to 1707–1708.

These rare tiles represent valuable pieces of Ukrainian baroque applied and heraldic arts. Their proposed recreation and examination provide an important insight into the heraldry and culture of the Cossack elite in the hetman capital and particularly into the hitherto little known design and decoration of I. Mazepa's princely arms and its Ukrainian prototypes.

Key words: Baturyn excavations, remnants of P. Orlyk's home, ceramic stove tiles, noble and princely armorial bearings, computer graphic and clay reconstructions.

REFERENCES

1. Dyv., napryklad, Sytyi I. Herb i pechatka Ivana Mazepy. *Siveriāns'kyi litopys*. 2001. № 5. S. 38–49; Chernets'kyi I.E. Herb het'mana Ivana Mazepy: ioho zobrazhennia ta pokhodzhennia. *Siveriāns'kyi litopys*. 2007. № 5. S. 53–56; Poliushko H. *Herb het'mana Ivana Mazepy*. Kyiv, 2015. Dyv. takozh posylannia 3, 34, 39.
2. Sytyi I. Herb i pechatka Pylypa Orlyka. *Henealohichni zapysky*. L'viv, 2011. Vyp. 9 (nova seria 3). S. 33–37. file:///C:/Users/vmeze/AppData/Local/Temp/genzap_2011_9_5.pdf
3. Mezentsev V.I. Rekonstruktsiia ta porivnial'nyi analiz keramichnoho herba I. Mazepy z dekoru ioho palatsu v Baturyni. *Siverschyna v istorii Ukrainy*. Zbirnyk naukovykh prats'. Vyp. 4. Kyiv – Hlukhiv, 2011. S. 163–171; Kohut Z., Mezentsev V., Kovalenko V., Sytyi I.U. *Istoryko-arkheolohichni doslidzhennia het'mans'kykh rezidentiv Baturyna*. Toronto, 2011. S. 13–15.
4. Mezentsev V.I., Sytyi Yu.M., Kovalenko Yu.O. Brief Report on the Archaeological Findings at Baturyn in 2016. *Siverschyna v istorii Ukrainy*. Naukove vydannia. Vyp. 10. Kyiv – Hlukhiv, 2017. S. 42–46; vkazani avtory, Report on Baturyn Archaeological Research in 2017. *Siverschyna v istorii Ukrainy*. Vyp. 11. Kyiv – Hlukhiv, 2018. S. 43–48; vkazani avtory, Archaeological Research on 17th-18th-Century Baturyn in 2018. *Siverschyna v istorii Ukrainy*. Vyp. 12. Kyiv – Hlukhiv, 2019. S. 29–34; vkazani avtory, Baturyn Excavations in 2019 and Reconstructions of I. Mazepa's Coat of Arms. *Siverschyna v istorii Ukrainy*. Vyp. 13. <http://www.museum-ukraine.info/?p=8338>
5. Z 2001 r. proekt istoryko-arkheolohichnoho vyvchennia Baturyna sponsoruiut' KIUS, Pontyfikal'nyi instytut sered'ovichnykh studiiv Toronts'koho universytetu ta Doslidnyi instytut «Ukrainika» v m. Toronto u Kanadi. Roman ta sv. p. Volodymyra Vasylyshyny z m. Filadel'fii u Amerytsi ta d-r IUrii Ivanchyshyn u Toronto ičnaischedrishymy metšenatamy doslidzhien' het'mans'koï stolytsi. Arkheolohichni studiiv Baturyna ta publikatsiiv ikh materialiv pidtrymuiv' subsydiaim Fond kafedry ukrainoznavstva u Filadel'fii, Kraiovi upravly Lihy ukrainotšiv i Lihy ukrainok Kanady, ikh toronts'ki viddily, Soituz ukrainok Kanady (viddil im. sv. kn. Ol'hy), Kredytova spilka «Buduchnist'», fundatsiia «Buduchnist'» i «Prometei» ta Ukrain'ska kredytova spilka v Toronto.
6. Dimnik M., Mezentsev V. Excavations at Baturyn, Ukraine, in 2019. *Canada-Byzantina: A Newsletter Published by the Canadian Committee of Byzantinists*. No. 31. January 2020. P. 10–15. <https://uottawa.scholarsportal.info/ojs/index.php/cb/index>. Chysla tšoho biuletenui Ottavs'koho universytetu z ilüstroyanymy vityamy pro shchorichni rozkopky Baturyna anhlits'koïu movoiu u formatakh pdf rozmishcheno v Interneti. Zvity pro rozkopky tam 2016–2019 rr. dyv. <http://www.mazepa.name/en/>
7. Dyv., napryklad, Mezentsev V., Sytyi I.U. Rozkopky u Baturyni 2017–2018 rr. Rekonstruktsiia herba Pylypa Orlyka. *Novyj Shliakht/New Pathway*. Rik 88. № 41. Toronto. 22 lystopada 2018 r. S. 9–11; vkazani avtory, Herb Pylypa Orlyka znaideno u Baturyni. *Svoboda*. Rik 125. № 50. Parsippany, N'iu-Džersi. 14 hrudnia 2018 r. S. 10–11; Mezentsev V. Pylyp Orlyk's Coat of Arms and Other Archaeological Finds at Baturyn in 2017–2018. *The Ukrainian Weekly*. Vol. LXXXVII. No. 7. Parsippany, N.J. February 17, 2019. P.

10–11, 15; Mezentsev V. Pylyp Orlyk's Coat of Arms. *Ukrainian Echo*. Vol. 33. No. 4. Toronto. February 19, 2019. P. 1–2. Dyt. takozh posylanniā 3, 4, 6, 8, 20.

8. Seriiā statei Mezentseva V.I. po arkhitekturi ta keramichnomu dekoru palatśu I. Mazepy v Baturyni i tśerkov Tśentral'noi Ukraīny XVII–XVIII st. nadrukovana u zbirkakh naukovykh prats' *Sivershchyna v istorii Ukraīny*. Vyp. 3–12. Kyiv – Hlukhiv, 2010–2019; Kohut Z., Mezentsev V., Sytyi I.U. *Arkheolohichni doslidy Baturyna 2016 roku. Keramichni ozdoby palatśu Ivana Mazepy*. Toronto, 2017. S. 11–22; vkazani avtory, *Rozkopky u Baturyni 2017 roku. Rekonstruktsii herba Pylypa Orlyka*. Toronto, 2018. S. 20–23; vkazani avtory, *Arkheolohichni studii Baturyna 2018–2019 rr. Rekonstruktsii herba Ivana Mazepy*. Toronto, 2019. S. 17–26. <http://www.mazepa.name/cms/wp-content/uploads/Booklet-19-Bat-18-7-MB-b.pdf>. Dyt. takozh posylanniā 14, 17, 22.

9. *Doba het'mana Ivana Mazepy v dokumentakh / Uporiad. S. Pavlenko*. T. I. Kyiv, 2007. S. 376–379, 384, 390–391, 399.

10. Khorunzhiy I.U. Pylyp Orlyk. *Het'many Ukraīny: Istorychni portrety*. Kyiv, 1991. S. 153; Ul'ianovs'kyi V. Pylyp Orlyk. *Volodari het'mans'koī bulavy*. Kyiv, 1994. S. 424.

11. *Baturyn: storinky istorii*. Zbirnyk dokumentiv i materialiv / red. O.B. Kovalenko ta in. Vyd. 2. Chernihiv, 2012. S. 125, 152–154, 201, 211.

12. Diakuii N. Saienko za vazhlyvyi konsul'tatsii z topohrafi Baturyna XVII–XVIII st.

13. Saienko N. Peredmistia ta okolytsi Baturyna v XVII–XVIII st. *Baturyn's'ka starovyna*: zbirnyk naukovykh prats'. Vyp. 6 (10) / red. N.B. Rebrova ta in. Nizhyn, 2017. S. 68.

14. Kohut Z., Mezentsev V., Sytyi I.U. *Rozkopky u Baturyni 2015 roku. Rekonstruktsii inter'ieriv palatśu Ivana Mazepy*. Toronto, 2016. S. 28, 30.

15. Sytyi I.U., Zhyhola V., Tereshchenko O. ta in. Naukovyi zvit pro arkeolohichni doslidzheniia v okhoronnykh zonakh Natsional'noho istoryko-kul'turnoho zapovidnyka «Het'mans'ka stolytsia» v m. Baturyn Bakhmat's'koho r-nu Chernihivs'koī oblasti u 2017 r. Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii NANU (NA IA NANU). 2017 r. S. 34–36. Rys. 68–80; Sytyi I.U., Zhyhola V., Myronenko L. ta in. Naukovyi zvit pro arkeolohichni doslidzheniia v okhoronnykh zonakh Natsional'noho istoryko-kul'turnoho zapovidnyka «Het'mans'ka stolytsia» v m. Baturyn Bakhmat's'koho r-nu Chernihivs'koī oblasti u 2018 r. NA IA NANU. 2018 r. S. 19–27. Rys. 41–104.

16. Vechers'kyi V. *Pam'iatky arkhitektury i mistobuduvanniā Livoberezhnoi Ukraīny*. Kyiv, 2005. S. 95–96; *Ukraīna – kozats'ka derzhava* / ukladach V. Nediak. Vyd. 2. Kyiv, 2007. S. 652. Pro doslidzheniia budynku I.U. Darahana v Pokorshchyni dyv. Pavlenko V., Korzachenko M. Obstezhenniia tekhnichnoho stanu istoryko-arkhitekturnykh pam'iatok Chernihivshchyny. *Chernihivs'ki starozhytnosti*: naukovyi zbirnyk. Vyp. 5 (8). Chernihiv, 2018. S. 49–54. Rys. 9–14.

17. Kohut Z., Mezentsev V., Sytyi I.U. *Arkheolohichni studii Baturyna 2018–2019 rr. Rekonstruktsii herba Ivana Mazepy*. S. 17–18. Il. 29. file:///D:/Downloads - D/Booklet 19 Bat 18-6 MB B Acad.pdf. Porivnianniā z pichnymy kakhliamy palatśu I. Mazepy na Honcharivtsi dyv. Kohut Z., Mezentsev V., Kovalenko V., Sytyi I.U. *Istoryko-arkheolohichni doslidzheniia het'mans'kykh rezidentii Baturyna*. Toronto, 2011. S. 12–14; vkazani avtory. *Rozkopky na sadybi Ivana Mazepy ta fortetsi Baturyna u 2011 r.* Toronto, 2012. S. 12, 15–16.

18. Kohut Z., Mezentsev V., Sytyi I.U. *Rozkopky u Baturyni 2017 roku. Rekonstruktsii herba Pylypa Orlyka*. Toronto, 2018. S. 17, 22–23.

19. Opyt ta pokhodzheniia herba «Novyna» dyv. Lukomskii V.K., Modzalevskii V.L. *Malorossiiskii herbovnik*. Sankt-Peterburg, 1914. Reprintne vyd. Kyiv, 1993. S. 157. Tabl. XV; Sytyi I. Herb i pechatka Pylypa Orlyka. S. 33–34.

20. Kol'orovi i chorno-bili versii ostatochnoi rekonstruktsii kakhli z herbom P. Orlyka z ioho oseli u Baturyni ranishe opryliudneno: Kohut Z., Mezentsev V., Sytyi I.U., *Rozkopky u Baturyni 2017–2018 rr. Novoznaidenyi herb Pylypa Orlyka. Homin Ukraīny*. Rik LXX. № 38. Toronto, 9 zhovtnia 2018 r. S. 7–84. <http://www.mazepa.name/cms/wp-content/uploads/Homin-Ukr-18-Bat-17-18-L.pdf>; vkazani avtory, *Arkheolohichni studii Baturyna 2018–2019 rr. Rekonstruktsii herba Ivana Mazepy*. S. 18–19. Il. 30–33; Dimnik M., Mezentsev V. Excavations at Baturyn in 2018. *Canadiao-Byzantina*. No. 30. January 2019. P. 12. Fig. 3. <http://www.mazepa.name/en/>. Mezentsev V.I., Sytyi Yu.M., Kovalenko Yu.O. Archaeological Research on 17th-18th-Century Baturyn in 2018. P. 31. Fig. 3. Dyt. takozh posylanniā 7.

21. Odnorozhenko O. Herb kniaziv Vyshevet's'kykh. *Sicheslav's'kyi al'manakh*. Zbirnyk naukovykh prats' z istorii ukrains'koho kozats'tva. Vyp. 3. Dnipropetrovs'k, 2008. Mal. 31, 33. <http://sa.nmu.org.ua/pdf/2007/Odnorozhenko.pdf>

22. Kohut Z., Mezentsev V., Sytyi I.U., Skorokhod V. *Arkheolohichni doslidzheniia u Baturyni 2013–2014 rr. Palatśy Ivana Mazepy ta Kyryla Rozumov's'koho*. Toronto, 2015. S. 16, 20; Kohut Z., Mezentsev V., Sytyi I.U. *Rozkopky u Baturyni 2015 roku. Rekonstruktsii inter'ieriv palatśu Ivana Mazepy*. Torono, 2016. S. 10–11, 18–19, 23–24.

23. *Ukraīna – Shvetsiia: na perekhrestiahi istorii (XVII–XVIII stolittiā)*: Kataloh miznarodnoi vystavky / ukladach I.U. Savchuk. Kyiv, 2008. S. 135, 137. Il. 88, 91; Sytyi I. Herb i pechatka Pylypa Orlyka. S. 34–35.

24. Doslidnyky ukrains'koī heral'dyky interpretuvai znak u tśentri shchyta Mazepynoho herba iak perekreshcheni vyla, vstanovleni na horizontal'ni bruskyi osnovi. (Lukomskii V.K., Modzalevskii V.L. *Malorossiiskii herbovnik*. S. 104. Tabl. XXVI). Prote vidomyi mazepoloh, istoryk Serhii Pavlenko (Chernihiv), z pidstavoi vyznachaie ioho iak khrest z nyzh'nioi chastynoiu u vyhladi iakoria i latyns'koīu literoiu «V» nahori. U navedenykh nym uryvках z poem i panehrykyv 1680–90-kh rr. tśei heral'dychnyi symbol I. Mazepy nazvano «khrestom», «herbovyi khrestom», chy «khrestom na kiti» (iakori). (Pavlenko S. *Zahybel' Baturyna 2 hystopada 1708 r.* Kyiv, 2007. S. 197–207). Znanyi spetsialist z heral'dyky i sfrahistyky kozats'koī Ukraīny, Ihor Sytyi (Chernihivs'kyi oblasnyi istorychnyi muzei), traktuie tśiū fiūru iak dva poiednani khresta – vylopodibnyi, abo bibliinnyi, ta iehypets'kyi, abo T–podibnyi. (Sytyi I. Sivers'kyi slid pokhodzheniia rodu Mazep. *Siverians'kyi litopys*. 2007. № 5. S. 44–52. <http://www.mazepa.name/biograph/mazepa10.html>). Avtor shchyro diakuiie avtorytetnomu znaytsiū heral'dyky i sfrahistyky

Ukraīny i Rechi Pospolytoi, d-ru Olehu Odnorozhenku (Instytut ukrains'koī arkhieohrafi ta dzhereloznavstva im. M. Hrushevs'koho NANU) za ioho fakhovi konsul'tatsii rekonstruktsii i doslidzhen' baturyns'kykh kakhli z herbamy P. Orlyka ta I. Mazepy u 2018 r. i 2020 r.

25. Persha nepovna versiiā rekonstruktsii kakhli z Mazepynym herbom z rezidentii P. Orlyka u Baturyni nadrukovana chorno-biloiū. Dyt. Mezentsev V.I., Sytyi Yu.M., Kovalenko Yu.O. Archaeological Research on 17th-18th-Century Baturyn in 2018. P. 31–32. Fig. 4; Ostanniū kol'orovu i chorno-bilu rekonstruktsii tśiūi kakhli z heral'dychnoiū emblemoiū I. Mazepy dyv. Kohut Z., Mezentsev V., Sytyi I.U. *Arkheolohichni studii Baturyna 2018–2019 rr. Rekonstruktsii herba Ivana Mazepy*. S. 19–22. Il. 34–36; Dimnik M., Mezentsev V. Excavations at Baturyn, Ukraine, in 2019. P. 13–14. Fig. 5; Mezentsev V.I., Sytyi Yu.M., Kovalenko Yu.O. Baturyn Excavations in 2019 and Reconstructions of I. Mazepa's Coat of Arms. *Sivershchyna v istorii Ukraīny*. Vyp. 13. Dyt. Radyshevs'kyi R., Sverbyhuz V., *Ivan Mazepa v sarmats'ko-roksolans'komu vymiri vysokoho baroko*. Kyiv, 2006. S. 13, 93, 143, 182, 189, 192, 196; Poliushko H. *Herb het'mana Ivana Mazepy*. S. 17, 20–22, 25, 28, 41, 51. Il. 4, 8.

27. Kovalens'ka O. ta in. *Het'man. Shliakhy*. Kyiv, 2009. T. 1. Il. 153, 154; vkazanyi avtor, *Het'man. Osmysleniia*. T. 2. Il. 59.

28. Svitlynu tśoho herba het'mana D. Apostola (biliā 1732 r.) z inter'ieru babyntśi Spaso-Preobrazhens'koī tśerkvy s. Velyki Sorochyntśi na Poltavshchyni perendav avtoru kolektsioner tvoriv ukrains'koho mystetstva Leonard Kravchuk z m. Winnipeg u Kanadi 2020 r.

29. [Elektronnyi resurs]. Rezhyim dostupu: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Терп#Орден>

30. Lukomskii V.K., Modzalevskii V.L. *Malorossiiskii herbovnik*. Tabl. XIII, XLVIII; Odnorozhenko O. Herb kniaziv Vyshevet's'kykh. Mal. 23, 27, 29–33; ioho zh, Herb kniaziv Mosals'kykh. *Siverians'kyi litopys*. 2008. № 4. Mal. 7, 9–11. http://shron1.chtyvo.org.ua/Odnorozhenko_Oleh/Herb_kniaziv_Mosalskykh.pdf; ioho zh, Heral'dyka kniaziv Ostroz'kykh u svitli novovyiavlenykh dzherel. *Kniāzi Ostroz'ki: ievropeis'kyi vymir ukrains'koī istorii*. Kyiv, 2017. S. 117, 119. http://shron1.chtyvo.org.ua/Odnorozhenko_Oleh/Heraldyka_kniaziv_Ostrozkykh_u_svitli_novovyiavlenykh_dzherel.pdf

31. [Elektronnyi resurs]. Rezhyim dostupu: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Терп#Корона>

32. [Elektronnyi resurs]. Rezhyim dostupu: https://en.wikipedia.org/wiki/Princes_of_the_Holy_Roman_Empire; https://uk.wikipedia.org/wiki/Терпальдина_корона

33. Siebmacher J. *Grosses und allgemeines Wappenbuch*: Fürsten des Heiligen Römischen Reiches: M–Z. Band I. 3. III. Nürnberg, 1887. S. 160. <https://gdz.sub.uni-goettingen.de/id/PPN822821737?if=0&22pages%22%22info%22%22>; Ohloblyn O. *Het'man Ivan Mazepa ta ioho doba*. Vyd. 2 / red. L. Vynar. N'iū-Jork – Kyiv – L'viv – Paryzh – Toronto, 2001. S. 256, 271–272. Dyt. takozh posylanniā 34, 35.

34. Dabizha A.V. *Mazepa-kniaz' i ego shliakhet's'ki i kniazheskii herby. Kievskaiā starina*. 1885. T. 13. Dekabr'. S. 715–717.

35. Siebmacher J. *Grosses und allgemeines Wappenbuch*: Fürsten des Heiligen Römischen Reiches: M–Z. Band I. 3. III. Nürnberg, 1887. S. 160–161. Tabl. 186. <https://gdz.sub.uni-goettingen.de/id/PPN822821737?if=0&22pages%22%22info%22%22>; panX%22:0.514,%22panY%22:0.84,%22view%22:0.84,%22zoom%22:0.982}. Dyt. takozh link u posylanni 33.

36. Radyshevs'kyi R., Sverbyhuz V. *Ivan Mazepa v sarmats'ko-roksolans'komu vymiri vysokoho baroko*. S. 177.

37. Kohut Z., Mezentsev V., Sytyi I.U. *Arkheolohichni doslidy Baturyna 2016 roku. Keramichni ozdoby palatśu Ivana Mazepy*. S. 6.

38. Diakuii doslidnykam kakhli modernoi Ukraīny, arkeolohom Larysi Vynohrods'kii (Instytut arkeolohii NANU) ta I.U. Sytomu, za vazhlyvyi konsul'tatsii pro kol'ory polvyv keramichnykh vyrobiv Baturyna XVII–XVIII st.

39. Tokarzhevs'kyi-Karashevych I.A. Pokhodzheniia i herb het'mana Mazepy. *Mazepa*. Zbirnyk. T. 1. Varshava, 1938. S. 62–63; Sytyi I. Sivers'kyi slid pokhodzheniia rodu Mazep. S. 44–52.

40. Kohut Z. Identity Formation in Cossack Ukraine: The Shaping of Political Thought, Historical Narrative, and Political Culture, 1569–1709 (monograph in progress). Shchyro diakuii avtoru za dozvil vykorystaty u publikatsiakh rozdil manuskryptu ioho monohrafi «Mazepa as Prince of Ukraine and Enlightened Ruler». Dyt. takozh posylanniā 35 i rys. 13.

41. Ohloblyn O. *Het'man Ivan Mazepa ta ioho doba*. S. 272, prymitka 7.

42. Chukhlib T. *Pylyp Orlyk*. Kyiv, 2008. S. 16–17.

43. Dyt. posylanniā 40.

44. Ohloblyn O. *Het'man Ivan Mazepa ta ioho doba*. S. 271, prymitka 7.

45. *Istoriia Ukraīns'koī derzhavy: Het'manat rann'omodernoi doby* / red. V. Smolii. Kyiv, 2018. S. 54–56.

46. Poliushko H. *Herb het'mana Ivana Mazepy*. S. 48, 51.

47. Tam samo. S. 14–16, 21–23, 32, 34, 35, 39–41, 54. Il. 4, 7; Radyshevs'kyi R., Sverbyhuz V. *Ivan Mazepa v sarmats'ko-roksolans'komu vymiri vysokoho baroko*. S. 12–14, 93, 193, 197, 320.

48. Mezentsev V.I. Zakladna doshka domovoī tśerkvy I. Mazepy v Baturyni ta keramichni rel'iefy Chernihivshchyny rubezhu XVII–XVIII st. *Sivershchyna v istorii Ukraīny*. Zbirnyk naukovykh prats'. Vyp. 5. Kyiv – Hlukhiv, 2012. S. 177–178, 180–183. Rys. 2, 3, 5; Kohut Z., Mezentsev V., Kovalenko V., Sytyi I.U. *Rozkopky na sadybi Ivana Mazepy ta fortetsi Baturyna u 2011 r.* S. 18–19; vkazani avtory, *Rozkopky u Baturyni 2017 roku. Rekonstruktsii herba Pylypa Orlyka*. S. 21. Dyt. takozh posylanniā 3.

49. Dyt. posylanniā 23.

Стаття надійшла до редакції 17.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

СІВЕРЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Випуск 13

Технічний редактор – *В.В. Ісаєв*
Дизайн обкладинки – *Ю.В. Москаленко*
Комп'ютерне складання – *В.В. Ісаєв*
Коректура – *С.П. Жукова, Л.В. Артемова*

Редакційна колегія збірника залишає за собою право на стилістичне, лексичне, орфографічне та пунктуаційне редагування матеріалів.

Надані авторами рукописи не рецензуються і не повертаються.

Листування з авторами на сторінках збірки не ведеться.

За достовірність фактів, посилань, приміток, коментарів відповідає автор (автори) публікації.

Редакція не завжди поділяє точку зору автора (авторів) публікацій.

Підписано до друку 10.03.2020 р.
Формат 60×84/8.
Ум. друк. арк. 46.5. Обл.-вид. арк. 56.1.
Наклад 100 прим. Зам. № 1826.

Видавець

Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК
(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 2429 від 07.02.2006 р.);
вул. Лаврська, 9, корп. 19, м. Київ, 01015, Україна;
тел.: +380 (44) 2807879; e-mail: m-center@ukr.net

Виготовлювач

ПП. Лисенко М.М.
м. Ніжин, вул. Шевченка, 20
тел./факс: +380-4631-90995; e-mail: milanik@land.ru

УДК 94(477.5)+908(477.5)